ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH - COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ 2002

Hakemli Dergi

Cilt : XX Sayı : 32

ANKARA - 2002 / Ağustos

İLHANLI HAKİMİYETİ ZAMANINDA İRAN'DA DİN
RELIGION UNDER THE MONGOLS*

A. Bausani

Tercüme: Mustafa UYAR**

Öz

Çalışma, Moğol tahakkümü altındaki İran'da dinî gelişim ve değişim üzerinde durmaktadır. Makalede ilk olarak, İran'da bu zamanda mevcut dinî grupların bir listesi verilmiş, ardından da bu grupların birbirleriyle ve İlhanlı hükümetiyle olan ilişkileri sıralanmıştır. Abbasî hilâfetinin çökmesi, ardından gelişen olaylar ve bu süreçte Şiîliğin geçirmiş olduğu evreler ana konuyu oluşturmaktadır. İlhanlı devrinin önemli şahısları Nasıreddîn Tûsî, Alâüddevle Simnânî, Sadreddin İbrahim, Allâme Hillî gibi birçok alimi ele alan ve Kübreviyye, Şeyhhiyye-Curiyye, Nurbahşiyye, Safeviyye gibi ekollere değinen çalışma, "Mazdekî" hareketleri de bahis konusu yapmakta ve tanımlamaktadır. Makale, aynı zamanda, İlhanlı hükümdar ve devlet adamlarının bu şahıs ve tarikatlara yaklaşımlarını, dinî hayatlarını ve kimliklerini de muasır kaynaklar ışığında incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlı, İran, Argun

Abstract

The study mainly deals with the changes and the developments of the religious life in Iran during the Il-khanid period. At first a list of the religious groups existed in Iran are given, and, afterwards, the relations between each others and the Il-khanid administration are examined. The main course of the article deals with the issues of the collapse of the Abbasid Caliphate and the events which came into existence owing to the collapse, and the alternation periods of Shiizm. The important persons of the Il-khanid period, for instance, Naser al-Dîn Tûsî, Ala al-Dawla Semnânî, Sadr al-Dîn Ibrahim, Allama Hillî, Nacm al-Dîn Kubrâ, are studied, and tarikas of Kubraviyya, Suhravardiyya, Sheikhiyya-Jûriyya, Nurbakhshiyya and Safaviyya, and movements of "Mazdakite" are described. The conduct of the Il-khanid governors (il-khâns) to those persons and the sects, and religious life of these

---

* Bausani, A. "Religion under the Mongols", *The Cambridge History of Iran, Vol.5, ed. J.A. Boyle,* London 1968, s. 538-550.

** *Araş. Gör. A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü*

il-khâns are explained in the light of the contemporary sources, like, Jâmi al-Tewârikh, Hâfez Abrû, Nuzhat al-Kulûb.

Keywords: Ilkhanid, Iran, Argun

Bizce de zaten bilindiği üzere, Moğol istilası sırasında İran'ın çoğu kesimi Sünnî idi, gerçekte, Molé'nin de söylediği gibi "bu ülke, Yakın-Doğudaki en fazla İslamlaşan ülkelerden biri idi".[1] Küçük Zerdüşt azınlıklar, bir veya iki merkezde devam etmekle birlikte, ülkenin dinî hayatında ancak ikinci derecede bir rol oynamakta idiler. Yahudî ve Hıristiyanlar da bulunmasına rağmen, sonraları, sayıları Arapça konuşulan Suriye, Mısır ve Irak'takinden biraz daha fazla olacaktı.

Moğollar tarafından İran'ın 1220'de başlayan istilası, beraberinde son Abbasî halifesi el-Musta'sim Bi'l-lah'ın öldürülmesi ve Bağdat Halifeliği'nin çökmesini de getirmiş; İslam Dünyasını ve özellikle de İran'ı beklenmedik ve korkutucu bir manzarayla karşı karşıya bırakmıştır. İslam tarihinde ilke defa, İslam Dünyasının büyük bir kısmı gayrimüslimlerin, hatta başlangıçta *anti* müslimlerin hakimiyetine giriyordu. Aynı zamanda, İsmailî öğretinin değişik bir formu ve bir siyasi güç merkezi olan Alamut'u yok etmeleri, Sünnî (Ortodoks) İslam'ı devamlı bir tehditten kurtarmış da oluyordu. Moğolların Bağdat Halifeliğini ortadan kaldırmaları Sünnî İslam'ın siyasi çehresinin yok olmasına sebep olmuş, bu da Şiîliğin ve Şiîlerin yararına olmuştur. Zamanın önde gelenlerinden ve Hülagü'nun müşaviri konumunda bulunan birisinin Şiî bir din adamı olması dikkat çekicidir.

Son Abbasiler elinde bulunan Halifeliğin çöküşünü, abartılı bir şekilde önemsiz gösterme eğilimi hakim olmuştur. Gerçekte, çöken ve yok olan asıl şey Abbasi Halifeliğinin siyasi yönü iken, özellikle Batı dünyası bunun dinî yönünü vurgulamayı yeğlemiştir. Örneğin, Halifenin elçileri Hülagü'yü Hilafet merkezine yapacağı taarruzdan vazgeçirmek üzere şunları söylemişlerdi: "Eğer Halife öldürülürse, tüm dünyanın düzeni bozulacak, güneş yüzünü saklayacak, yağmur yağmayı durduracak, bitki yetişmeyecek".[2] Bu, bazı Asyaî kültürlerde de rastlanan "Kutsal Monarşinin" tipik bir beklentisi olup, hakimiyetin kutsallığı konusunda benzer fikirlere sahip olan Moğolların, elçilerin bu sözlerine kısmen katılmaları manidardır. Hatta, Mu'tasım Hülagü tarafından hapsedildiğinde Moğollar hizmetinde yer alan Sünnî inançlı şahıslar, "Eğer Hülagü Halifenin kanını yeryüzüne dökerse, O ve onun imansız Moğolları yer tarafından yutulacaktır. Bu yüzden öldürülmemeli..... Hülagü mel'unu Halife yaşarsa Müslümanların ayaklanacağından, eğer kılıçla katleder ve kanını yere dökerse de bir deprem olacağından korkuyordu" demekteydiler. Bu yüzden Hülagü, halifeyi pek iyi bilinen bir yöntemle, herhangi bir kan akıntısı olmadan öldürttü.[3] Muasır kaynaklar, halifeliğin kutsallığıyla alakalı birçok hikaye ile doludur; hatta Hülagü'nün müneccimi olan Hüsamüddîn, Bağdat'a saldırıldığı takdirde altı büyük felaketle karşılaşılacağını iddia etmişti. Fakat onun bu iddialarını çürütecek olan Nasireddîn Tûsî'nin Hülagü'nün hizmetinde bulunması işi kolaylaştırmıştı. Hülagü emrindeki Nasirüddîn Tûsî'nin mahiyetinde bulunan Şiî devlet adamı İbn el-'Alkamî'nin (öl. 656/1258) "hıyaneti" görmezlikten

[1] "Les Kubrawiya entre sunnisme et Shi'isme...", *Revue des Etudes Islamiques*, s. 65.
[2] Ibn al Tıqtaqa. *Al- Fakhrî*, çev: Amar, s. 225; Rashid al-Dîn, çev: Arends, s. 38
[3] Jûzjânî, *Tabaqât-i Nâsirî*, ed. Habîbî, vol. II, s. 197-198, Ayrıca bknz Boyle, "The Death of the Last 'Abbâsid Caliph", s. 150 ve 5. not

gelinse bile, Şiîlerin, Abbasi Hilafetinin çökmesine pek üzüldükleri söylenemez. Ara sıra Şiîleri Hülagü ile işbirliğine teşvik edecek *hadisler* de telaffuz ediliyordu. Bir hadise göre "Türkler" *Mehdî* veya *Kâ'im*'e, zafere ulaşmasında yardım edeceklerdi.[4] Bu nitelikte ve buna benzer hikayeler de mevcuttu: Hülagü'nun Bağdat'ı yağmaya hazırlandığı sırada etrafının Şiî gruplarca çevrelendiği ve bu sırada onun Nasırüddîn Tûsî'nin etkisiyle Müslüman olduğu söylentilerinin dolaştığı malumumuzdur.

Diğer taraftan Abbasi Halifeliğinin yıkılması Sünnîler üzerinde korkunç bir etki yaratmıştır. Bu hadiseyi anlatan tüm tarihçiler makus kaderi ilahi bir felaket olarak sunmuşlardır. Onun ölümüyle ilgili kasideler yazanlardan biri de büyük İran şairi Sâdî'dir; biri Arapça ve diğeri Farsça olmak üzere iki kaside kaleme almıştır. Bu olayın Sünnîler üzerindeki etkisi açık olmasına rağmen, dinî sonuçları pek belirgin değildir. Gerçek halifelik, yani hem ruhani ve hem de dünyevi güce sahip olan hilafet ancak bu tarihe kadar varolabilmiştir. Hindistan gibi, Bağdat tarafından atanmış valilerin tayin edildiği yerlerde dahi, hilafetin dünyevi işlevinden ziyade ruhani tarafının öne çıktığı belirtilirse pek de abartıldığı söylenemez. Öte yandan, Papa ile Halife karşılaştırması Avrupalıların son zamanlarda icadettiği bir şey değildir. Bu kıyas, ilk olarak, Memlük sultanı Baybars tarafından 1260'ta II. Frederick'in oğlu Kral Manfred'e elçi olarak gönderilen Suriyeli Cemalüddîn Muhammed b. Sâlim Hamevî'nin eserinde görülmüştür. Burada Hamevî, Papadan "Frenklerin Halifesi" olarak bahsetmektedir. Bu durum ilginçtir, zira; maktul Musta'sim'in amcasını büyük bir şatafatla karşılayan ve ona bir dereceye kadar da ruhanî ve idarî yetkiler veren Baybars'tır. Durumun gerçeklikleri göz ardı edilse dahi, Sünnî yazarların eserleri incelendiğinde, halifeliğin sadeliği ve nazari olarak varoluşu fikrinin sık sık tekrar edildiği gözlenmiştir. Bunlardan en ilginci, XIV. yy.da yaşamış olan İbn Haldun tarafından öne sürülen, Arap hakimiyetinin sona erişinin ardından halifeliğin, isminden başka hiçbir şey kalmadığı fikridir.[5] Diğer taraftan el-Nesefî ve İbrahim Halebî, gerçek halifeliğin sadece Ali'nin ölümüne kadar geçen otuz yıl boyunca süreceğini öne sürüyorlardı. Böylece, Bağdat'ın düşmesinde ilahî etkenlerin oldukça zayıf olarak algılanışı şaşırtıcı olmayacaktır.

Moğol istilası, bu zamanda gayrimüslim zümreleri güçlendirmiştir. Cengiz Han ve Ögedey şamanist olmakla beraber başka bir dine geçmeye istekli olmamışlar; bunun yanında diğer dinlerin adet ve ananelerine ilgi göstermişler, bunlar hakkında araştırmalar yaparak dolaylı veya doğrudan bilgi sahibi olmuşlardır. Göyük, şamanist olarak kalmasına rağmen Hıristiyanlığa karşı güçlü bir sempati beslemiştir. Möngke dinî konulara ilgisiz kalmasına rağmen, Kubilay Buda inancını benimsemiş, kardeşi Hülagü da bu dine karşı bağlılığını gösterince Şamanizm resmî ehemmiyetini tümden kaybetmiştir. Fakat bu durum Moğol dinî kültürüne yansımamıştır. Kahin ve büyücüler hala çoktular ve büyük saygı görüyorlardı: Abaka kendisini ziyaret eden Barak adlı büyücüyü (sâhir) sevinçle karşılamıştı.[6] Moğol-İran dinî coğrafyasında Şamanist figürler yaklaşık olarak 1284-1291 yılları arasında, yani Budist inanç kaidelerinin geniş oranda ve bilinçli bir şekilde uygulandığı Argun döneminde yok olmaya yüz tutmuştur. Fakat, Buda dininin İlhanlı İran'ındaki mahiyeti ve bu ülke Müslümanları üzerindeki etkisi, güvenilir kaynakların bulunmaması sebebiyle çözülememiş, belki de hiç çözülemeyecek

---

[4] Qazvinî, *Kitab al-naqd*, s. 510-511
[5] *Muqaddima*, çev: Rosenthal, vol. I s. 402-478
[6] Rashid al-Dîn, vol. I, s. 267

olan ana meselelerdendir. Bununla birlikte, Moğol dilinin Farsça'ya yaptığı büyük etkiler bilinmektedir. İran'da birçok Budist tapınağı (pagoda) -bu mabedler hakkında, ancak yok edilmeye başlandıkları 1295-6 yılları arasında bilgi sahibi olabilmekteyiz- ve bunların içinde birçok rahip bulunmuş olmalıdır. Budizm, nisbeten, Hindistan'dan Budist rahipler getirten Argun döneminde güç kazanmış; hatta, rivayete göre, Argun'un ölümü de kimliği belli olmayan bir Budist "Hindu Yogi"nin tedavisi yüzünden olmuştu. Nestûrî Hıristiyanlarının sayıları da oldukça fazla idi: Nestûrî inancı özellikle hanedan hatunları arasında yaygınlık gösteriyordu; örneğin, Möngke'nin annesi ve hanımlarından bazıları, Hülagü'nün tüm hanımları Nestûrî idi. Bizans İmparatoru VIII. Manuel'in üvey kızı ve Despina Hatun olarak bilinen Abaka'nın karısı Maria da aynı şekilde Nestûrî'dir. Bu kadınlar çocuklarını vaftiz ettirmişlerdir; Ahmed Teküdar ve Olcaytu en azından çocukluklarında Hıristiyan'dılar. Yahudilere gelince, devlet yönetiminde almış oldukları önemli mevkiler sayesinde konumları göze çarpar bir şekilde güçlenmişti, bunun en bariz örneği olarak Argun'un hekimi ve veziri, Müslümanların can düşmanı, Yahudi din adamlarını yönetimdeki nüfuzunu kullanarak mümkün olan her şekilde destekleyen Sa'düddevle gösterilebilir. Fakat, devletin himayesi, onu halkın hiddetine karşı koruyamamış ve 1291'de idam edilmiştir. Vassaf'a göre, Sa'düddevle Cengiz'in bir peygamber ve bu peygamberliğin irsî olduğunu söyleyerek Argun'un teveccühünü kazanmaya çalışmış; Argun'a, Muhammed'in yolundan giderek, pagodaları tapınak olarak kullanan ve oralardan Kabe'ye dönülerek ibadet eden cihanşümul bir *ümmet* yaratabileceğini telkin etmişti. İlhanlı döneminin diğer bir önemli şahsiyeti Reşidüddîn'dir. Gazan'ın hekimi ve ünlü bir tarihçi olan bu vezir de idam edilmiş, fakat onun ölümü de ilhanlı devletindeki Yahudi etkinliğini tamamen yok edememiştir.

1 Şaban 694/16 Haziran 1295 tarihi, İlhanlı din tarihi açısından önemli bir gündür. Tahta oturmasından birkaç ay öncesine denk gelen bu günde Gazan Fîrûzkûh'ta Şeyh Sadrüddîn İbrahim'in huzurunda İslamiyet'i kabul etmiş ve bir Müslümanlık alameti olarak Mahmûd ismini almıştı. Teküdar'ın da daha önce Müslüman olmasına ve Ahmed ismini almasına rağmen, bu sadece kişisel bir girişim olarak kalmış, sonu gelmemiştir. Gazan, diğer taraftan tüm çevresini ve İran'daki Moğolların büyük bir kısmını Müslüman yapmıştı. Böylece, İslam yeniden İran'ın resmî dini olmuş, Budistlere ve diğer bazı dinlere mensup olanlara karşı takibat başlatılmıştı. Bununla ilgili olarak Câmi el-Tevârih şöyle demektedir:

İslam'ın Efendisi Gazan ihtida ettiğinde tüm putların kırılmasını, bütün puthâne ve ateşgedelerin yıkılmasını emretti; bununla beraber İslam ülkelerindeki tapınaklar şeriat tarafından yasaklandı ve tüm putperest *bahşi*ler'in (Çince *po-shih* "öğretmen" kelimesinden türemiş Türkçe bir sözcüktür.) ve bunların cemaatlerinin Müslüman olmaları emredilmişti. Fakat yüce Tanrı onlara inayet etmediğinden doğru iman sahibi olamadılar ve sadece gerektiğinde ve görünürde Müslüman kaldılar; bunların nahiyelerinde küfr ve delalet şarkısı söyleniyordu. Bir süre sonra İslam Sultanı bunların münafıklığını gördü ve şöyle dedi: "Aranızda Hindistan'a, Keşmir'e, Tibet'e ve geldikleri ülkelere dönmek isteyenler varsa dönmelerine izin verin; yine aranızda münafıklığı bırakıp, kalplerinde doğru din İslam'ı hissedip benimseyenlere, kalmak istiyorlarsa izin verin. Eğer bunların puthane ve ateşgedelerini tekrar inşa ettikleri kulağıma gelirse, hiç tereddütsüz hepsini kılıçtan geçiririm". Bunun üzerine bazıları yine şeytani inançlarına dönerken bazıları da münafıklıkta ısrar ettiler. Bunu gören Gazan, "Babam bir

putperestti ve putperest olarak öldü, kendisine bir mabed yaptırarak burasını bahşi cemaatine vakfetti, ben orayı yıktırdım şimdi siz de gidin (o harabede) sadakalarla yaşayın"[7] dedi.

Bu mabedin "Argun Mabedi" olduğu anlaşılmaktadır. Burada da diğer mabedlerde olduğu gibi vefat eden hükümdarın tasvirleri bulunmaktaydı ve hanedan kadınları, İslamî bir gayretkeşlik içinde bulunan Gazan'ı ikonkırıcılık faaliyetinden vazgeçirmeye boşuna uğraşmışlardı.

Putperest mabedlerinin tahrip edilmesine ilaveten, Gazan, İslam taraftarı faal bir kültür politikası da gütmekteydi. Kaynaklara göre o, halkın kuran okumaları için düzenlenmiş camilerin daimi ziyaretçisi olmuş, El-Cezîre'de, Şiîlerce kutsal olan yerlere özel bir saygı göstermiş, her köyde mescid inşa ettirmiş, daha büyük yerleşim birimlerinde ve Mekke'de fakirler için birçok dinî tesis kurdurmuştur. Gazan'ın peygamber soyundan gelenler (seyyid) için iaşe ve ibate sağlayan *dârü's-siyâde*lere özel bir itina gösterdiği anlaşılmaktadır. İnşa ettirmiş olduğu bu kutsal binalarda, Reşidüddîn'in aktardığına göre, kuşların kışın sığınabilecekleri ve yiyecek bulabilecekleri özel bölümler de bulunmaktaydı. Gazan'ın bu uygulamasında Budist ve Hindu geleneklerinden etkilenmiş olması muhtemeldir.

Onun Şiîliğe olan inancı Mezopotamya'daki Şiî mabedlerini ziyaret etmesinden ve bastırdığı paraların Şiî devletleri para formuna uygun olmasından anlaşılmaktadır. Onun kardeşi ve takipçisi olan Olcaytu daha da ileri gitmişti. O, Müslüman olduktan sonra kararsız kalmış, önce Hanefî olmuş, ardından Şâfiîliği benimsemiş, Sünnî mezhepler arasındaki anlaşmazlıklarla birlikte Tacüddîn Avec-i Meşhedî ve Cemalüddîn Mutahhir'in etkisiyle de Sünnîlikten Şiîliğe geçmiştir. Bu arada onu tekrar eski dinine kazandırmak isteyen bahşilerin başarısız oldukları gözlenmektedir. Bununla birlikte, onun takipçisi ve oğlu Ebu Said de Sünnî idi. Bu farklılık, hükümdar ailesi çevresinde, aile üzerinde etkin olan vaiz ve propagandacılara atfedilebilir. Örneğin; Olcaytu'nun Şiî olmasının, onun tebaasında herhangi bir Şia temayülü doğurup doğurmadığı bilinmemekle beraber, kaynaklar onun ölmeden önce tekrar Sünnîliğe döndüğünü söylemektedir.

İran Coğrafyasındaki Müslümanlar İlhanlı hakimiyetinde de çoğunlukla Sünnî olarak kalmışlardır. Bağdat'a ilaveten İsfahan ve Şiraz Sünnîliğin odakları olup, İbn Batuta'ya göre bu şehirlerde cebren Şiîliğe döndürme faaliyetleri uygulanmışsa da halk ve alimler bu uygulamalara karşı güçlü bir direnme göstermişlerdir. Bu tür olaylara rağmen rahatlıkla şunu söyleyebiliriz; İslam'ın bu iki büyük kolu arasındaki geleneksel düşmanlık, Sünnî Bağdat halifeliğinin çöküşü ve İlhanlı yönetiminin Şiîliğe, daha doğrusu İsnâ Aşere Şiîliğine sempati duymasıyla daha az bir mertebeye inmiştir. Bu uzlaşmanın bir örneği, Sünnî bir sûfî olan Ebu'l-Mefâhir Yahya Bâherzî tarafından 723/1323 yılında yazılan *Avrâd el-ahbâb ve füsûs el- âdâb* adlı mistik risaledir. Bu eserde Şiî imamlarından aktarılan dualar yer almakta ve her imamın ismi ardından *radiya'l-lâhu 'anhu*, yani "Allah ondan razı olsun" ibaresi gelmektedir. Şiî çevrelerde de aynı şekilde uzlaşıcı temayüller söz konusudur. Büyük din alimi ve sûfî Sadrüddîn İbrahim'in (6441246-722/1322), Gazan'ın Müslüman olmasında büyük etkisi vardır. Babası gibi Sünnî olmasına rağmen Nasıreddîn Tûsî'nin himayesinde çalışarak Şiîlik akidelerini öğrenmiş, *Ferâ'id el-simteyn fî menâkıb el-resûl ve el-betül ve el-*

[7] Ali zade. s. 396-397

murtazâ ve el-sibteyn adlı eserinde Şia öncesi akîdelere yer vermiştir. Gazan'ın "Peygamber Ailesine" (Ehl-i Beyt) olan ilgisine kanıt olarak, daha çok vakıf şeklinde kurdurduğu ve çeşitli bölgelerdeki *seyyîd*lere yardımı amaçlayan müesseseler gösterilebilir. Özellikle İran'daki Şâfiî ve Hanefî mezhepleri arasındaki münazaadan oldukça muzdarip olan halk, bazı durumlarda Şiîliği bir kurtuluş ve huzur çaresi olarak görüyordu. Bu tartışmaların tipik bir örneği bazı Hanefî alimleriyle Şâfiî kadı Nizâmüddîn Abdülmelik arasında ve Olcaytu'nun huzurunda geçen tartışmadır. Tartışmanın seyri o kadar şiddetli olmuştur ki, Moğol emiri Kutluğ Şah diğer bir emire dönmüş ve "Neden Cengiz yasasını ve atalarımızın dinini terk ederek bu kadar çok parçalara ayrılmış olan Arapların dinini seçtik?"[8] demiştir. Bu kayıt, Olcaytu'nun Şiîliği benimsemesinin sebeplerinden birini bize göstermektedir.

Bunlara ilaveten, Moğol ve İlhanlı döneminde On İki İmam Şiî doktrini, kitâbî kanunlar şeklinde müşahhas, elle tutulur bir hal kazanmıştı, fakat bir takım değişiklikler de olmamış değildi. Bu dönemde Şiî inancının en önemli ve önde gelen iki temsilcisi bulunmaktaydı: Nasırüddîn Tûsî (öl.673/1274) ve onun takipçisi Allâme Hillî (öl.726/1326). Bunlardan ilki, kesin bir tanım mümkün değilse de, astronom, filozof, ve kitabî bilgilere vakıf bir ilahiyatçı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine onun İmâmiye mezhebinin kurucularından biri olduğu ve birçok yoruma konu olacak çok sayıda eser kaleme aldığı hatırlatılmalıdır. İkincisi, amcası Muhakkik Hillî (öl.676/1277) olup, bir filozoftan çok bir ilahiyatçı ve kadı idi; uygulamalarının mehazını mevcut Şiî şeriati oluşturmaktaydı.

Şiîliğin bu dönem tasavvufu üzerindeki etkisi, bu çevrelerin sergiledikleri ilginç Şiî karakterlerinden anlaşılmaktadır.

Moğol istilası sırasında, İran'da iki tarikat önemli bir etkiye sahiptir. Bunlar, doğuda Kübreviyye ve batıda ise Suhreverdiyye tarikatlarıdır. Bu dönem sufizminin genel karakteri dini, felsefî ve teorik açıdan etkin bir şekilde incelemeye dayanıyordu. Bu eğilim üzerinde, öğrencileri arasında *Fükûk, Miftâh el-gâib*, ve *Nefahât-ı ilâhiyye* adlı eserlerin müellifi Sadrüddîn Muhammed b. İshak Konevî'nin de bulunduğu İbn Arabî'nin etkisi de vardır. Konevî'nin talebelerinden, Cami tarafından zikredilen meşhur *Lema'ât* adlı eseri yazmış olan ünlü İran şairi Irâkî'yi (öl.688/1289) de zikretmek gerekir. Cezbeci bir karakter taşıyan sufizm, tedricen *'irfan* öğretisini de içine alacak ve benimseyecek şekilde bir değişime uğramıştır. Bu değişim İran lirik şiirinde açıkça görülmektedir. Bu kendine dönük ve içe kapalı süreçle birlikte Ferîdüddîn Attâr'ın -ileri bir yaşta, 618/1221 yılında Moğollar tarafından öldürüldüğü zikredilmektedir- önderliğinde, sufizmin "ritüel", diğer bir deyişle pratik formu oluşmaya başlamıştır. Daha sonraları, yine aynı forma ilişkin olarak semâ'a özel bir önem atfeden *Mevleviyye* adlı çok tanınan bir tarikatın kurucusu Celâleddîn Belhî'yi (öl. 618/1221) görüyoruz. *Mesnevî-yi mânevî* ve *Dîvân-ı Şems-i Tebrîz* adlı eserlerinde Farisî din anlayışını ve Celâleddîn'in dehasını görmek mümkündür.

Şiîliğin İran sûfîliğine olan etkisinde Kübreviyye tarikatının önemli bir yeri vardır. Harezm'in büyük sûfî şeyhlerinden olan Kübrâ 618/1221 yılı civarında, Moğol istilası sırasında öldürülmüştü. Kendisi bir Şâfiî olmasına rağmen, Ali ve Ehl-i Beyt için yazmış olduğu mersiyelere istinaden Şiî

[8] Hâfız-ı Abrû, s. 50-51

inancına sahip olduğu zannedilmiştir. Fakat bu, tüm sûfî müelliflerin benimsediği bir gelenek olduğundan, onun Şiî inancına sahip olduğuna kanıt teşkil etmez. İlk nesil talebelerinin hepsi Sünnî olarak bilinmelerine rağmen, bu duruma aykırı eğilimler Sadrüddîn Hamûye'nin eserlerinde görülür. Sadrüddîn, sayıları on iki ve on ikincisi dünyayı adalete ve kurtuluşa götürecek olan on iki *evliya*nın sonuncusu, yani *Sâhibü'z-zamân* olarak görülmüştür. Bu anlayış, On İki İmam inancının Sûfî öğreti üzerindeki ilginç bir tesiridir. Daha sonraları, Kübrevîlerden Şeyh Alâüddevle Simnânî (öl. 756/1335) alışılmadık özgünlükte bir müellif olarak karşımıza çıkmaktadır. İlhanlı tarihinde bir dönem iktidarda bulunmuş olan Argun'un maiyetinde bulunan dinî şahısların durumları ayrı bir önem arzetmektedir. Argun, içlerinden birisinin bazı ruhî problemlerini çözmesine yardımcı olan ve münzevî karaktere sahip bahşîlere büyük saygı göstermekle beraber, Hint dinlerinde var olan monistik eğilimlere de rağbet etmiyordu. Bununla birlikte "Simnânî'nin "bâtın" (inner) ve "latîfe"[9] (sense) teorisi muhtemelen bu Hint etkisinden mülhemdir. *Safvet el-'urva* adlı eserinde Sünnî ekole mensup olduğunu "itiraf" eden Simnânî, birçok mezhepler arası tartışmalarda hiçbir şekilde bir ekolü tamamen benimsemediğinden çoğu defa gıyaben rencide edilmiştir. Sonuçta Sünnîlikte karar kılmış olan Simnânî, Ali'yi, imâmetin, şahsında kemale erdiği şâhıs olarak görmüş, İmâmetin üç gereği olan *hilâfe*, *verâse* ve *velâye* veçhelerinin onda tecelli ettiğini söylerken Sünnîlikten çok Şiîliğe yakın durmuştur. Böylece, Molé'nin de söylediklerine bakarak şu sonuca varılabilir: "Onun Sûfîliğe bakış tarzı, *Rafızî*liğe karşı olmasına rağmen, Sünnî-Şia denebilecek bir form yaratılmasına yardımcı olmuş, Ehl-i Beytin ve özellikle de Ali'nin önemini vurgulayarak methetmiştir.

Şiî motifleri içeren Kübrevî silsilesinin kalıntıları, bizi Moğol ve İlhanlı sonrası döneme götürecektir. Simnânî'nin samimi, hoşgörülü Sünnîlik anlayışı ve Kübrâ'nın Ali'yi benimseyen Sünnî sûfîlik anlayışının ardından Şiîliğin açıkça vurgulandığı Nurbahş (öl. 869/1464) Şiîliği gelmiştir. 786/1384 yılında ölen Kübrevîlerden Alî Hemedânî'nin eserlerinde de aşırı Şiî motifler Sünnî öğretiyle yan yana işlenmiştir. Sünnîlikten Şiîliğe doğru gerçekleşen ve ilk olarak Kübreviyye tarikatında ortaya çıkan dönüşüm İran'da bu zamanda mevcut İslam'a büyük etkide bulunmuş, daha sonra, Safevî döneminde Şiîliğin açıktan açığa kabulünün zeminini hazırlamıştır.

İran'da bu dönemde ortaya çıkan Şiî sûfîliğinin tek örneği Kübreviyye tarikatında vücut bulan Şiî eğilimler değildir. Diğer bir örnek, Serbedârî hareketiyle alakalı olmasından dolayı önemli bir siyasi mevkie sahip olan Şeyhiyye-Cûriyye silsilesidir. Horasan Şeyhiyyesi, Şeyh Halîfe'nin (736/1335'te öldürülmüştür.) takipçisidir. Bir Mâzenderânî olan Şeyh Halife, Alaüddevle Simnânî'nin talebesidir ve birçok fikir ayrılığı olmasına rağmen ondan hayli etkilenmesi dikkate değerdir. Horasan'ın Sebzevâr şehrinde, şehir halkından birçok kişinin intisap ettiği mistik bir ekol oluşturmuştu. Sebzevâr şehri uzun süre Şiîzmin merkezi olarak kalmasına rağmen Şeyh Halîfe'nin öğretileri hakkında çok az bir bilgiye sahibiz. Tüm bunlar yanında, Halîfe şehrin Sünnî *fakih*leri tarafından *rafizi* olarak suçlanmış, İlhan Ebu Said'e, ondan kurtulmak için yalvarmaları da boşuna olmuştur. Sonuçta, Şeyh Halîfe yerel Sünnîler tarafından gizlice öldürülmüş ve onu talebelerinden Hasan Cûrî

[9] İnce, yumuşak ve şaka anlamlarına da gelen bu kelimenin tasavvuf terminolojisindeki anlamı, "son derece ince bir mana ihtiva eden, anlaşılan fakat sözle anlatılamayan işaret" şeklindedir. Daha geniş bilgi için bkz. ULUDAĞ, Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1999. (Ç.N)

takip ederek halefi olmuştur. Cûrî bu harekete, daha önce olmadığı kadar militarist ve Şiî karakterini vurgulayan bir çehre kazandırmıştır. Hasan Cûrî'nin müntesiplerinin tümünün isimleri teker teker yazılı olarak kaydedilmiş ve onlara "isyan gününe kadar kendilerini gizlemeleri ve kimliklerini ifşa etmemeleri"[10] söylenmişti. Bu hareket, diğer tarikatlarınkinden farklı olarak, tüm bu çağ sosyal devrimlerinin karakteri olduğu üzere, siyasi iktidarla oldukça iyi ilişkiler içindeydi. Kurucunun ölümünden sonra Hasan Cûrî, Nişâpur, Tûs, Habûşân, Ebîverd gibi şehirlerden de taraftarlar toplayarak güçlerini Serbedârîlerle birleştirmiş ve bir Sebzevâr "Şiî Cumhuriyeti" kurulmasına zemin hazırlamıştı. Varlıkları İlhanlı dönemi sonrasına kadar devam eden Serbedârîlerin askeri ve siyasi faaliyetleri konumuz dışı olduğundan burada değinmeyeceğiz. Hasan Cûrî, sonunda, 739/1338 yılı civarında yakalanmış, kısa bir süre sonra da ölmüştür.

Şeyhîyye-Cûriyye tarikatının militarist, Şiîlik ve sosyal reformu benimseyen karakteri Mîr Kıvâmeddîn Mar'aşî'nin Mâzenderân'da faaliyet gösteren takipçilerinde de belirmektedir. Kaynaklar tarafından Şeyhiyye-Cûriyye tarikatının bir kolu olarak tanımlanan bu hareketin başında bulunan Kıvameddîn'in babası İzzeddîn Sûgendî, Hasan Cûrî'den *şeyh* payesi almıştır. Sebzevâr'dan Mazenderân'a dönüşü sırasında ölen Sûgendî yerine oğlu geçmiş ve tarikatın Mâzenderânî koluna şeyh olmuştu. Âmul'da, yüzyılın ortasına doğru, Kıvameddîn büyük bir hareketin lideri olmuş, minyatür bir Şiî devleti vücuda getirmişti. Onun cemaati, Şeyhiyye-Cûriyye de olduğu gibi kesinlikle Şiî idi ve Mar'aşî seyyid Ali Zeyn el-'Âbidîn soyundan gelmekteydi.

Şia'ya sempati duyan ve daha sonra onu tamamen benimseyen diğer bir zümre Safevîler olmuştur. Bunlar iki yüz yıl sonra, hakimiyetleri altında tüm İran'ın Şiî inancını benimseyeceği Safevî Hanedanlığını kuracaklardı. Bu cemaatin kurucusu Şeyh Safiyüddîn İshâk Erdebîlî (öl. 700/1301), Şeyh Zâhid Gîlânî'nin talebesi idi. Gîlânî ise bizzat Necmeddîn Kübrâ'nın tedrisinde bulunan Cemâleddîn Cîlî'nin (öl. 651/1253) öğrencisiydi. Bununla birlikte, Şeyh Safî şüphesiz Sünnî'ydi ve cemaatindeki "militarist" Şiî karakter ise Moğol dönemi sonuna kadar yok olmayacaktı.

Sonuçta, Şiî motifleri taşıyan sufizm daha sonraki gelişmelere damgasını vuracak olan bu dönem İran dini hayatının en önemli özelliği olarak kalacaktır.

Hiçbir tanımlama Moğol ve İlhanlı devri İran dini gelişimini, terim doğru yada yanlış kullanılmış olsun, "Mazdekî" damgası vurulan aşırı hareketleri anlatmadan tarif edemez; biz yine bu türden sayılabilecek İsmailîleri çalışmamızın dışında tutmuş bulunmaktayız. Buna benzer bir hareket, Ögedey'in hükümranlık döneminin onuncu yılında Buhârâ yakınlarındaki Târâb adlı bir köyde ortaya çıkmıştı. "Kalburcu" lakaplı Mahmud sihirli güçleri olduğunu iddia ediyor, hastalıkları tedavî ettiğini ve metafizik varlıklardan haber aldığını ileri sürüyordu. Bu güçlerin, ona kız kardeşi tarafından öğretildiği söylentisi dolaşıyordu. Cüveynî "Maverâünnehr ve Türkistan'da bazı kişiler özellikle kadınlar sihirli güçleri olduğunu iddia ediyor, bir kişi ağrı duyduğunda veya bir hastalığa duçar olduğunda onu ziyaret ediyordu. O da cinlerini çağırarak, dans ederek ve diğer bazı saçmalıkları zırvalayarak tedaviye çalışıyor, fakat, bu şekilde ne kadar cahil ve

[10] Hafiz-i Abru, s. 474

yabanî olduğunu sergiliyordu"[11] demektedir. Mahmud Târâbî Buhârâ'yı, ciddi bir fakirlik içinde yaşayan köylü ve zanaatkarların yardımıyla ele geçirmiştir. Fakat bu kişiye karşı tavır takınan Cüveynî, bunların içinde asillerin, zenginlerin ve bilgili müslümanların da olduğunu söylemektedir. Nisbeten, daha çok, küçük cemaat ve tarikatlar arasında yaygın olan sihir motifleri ve mesihî inanışlara ışık tutma yanında ekonomik ve sosyal önemi haiz bu isyan Moğol güçleri tarafından derhal bastırılmıştır.

Câmi' el-Tevârih ve *Nuzhet el-Kulûb* adlı eserlerde İlhanlı İran'ında mevcut "Mazdekî" kabilinden cereyanlar hakkında, az da olsa, kaba taslak bilgiler mevcuttur. Bu tür cereyanlar Geyhatu'nun "Mazdekî" mezhebine gönül vermiş ve yönetimi ele geçirmek isteyen büyük oğlu Alafreng'e düzenlenen komploda baş amil idi. Reşidüddîn'e göre, bu komplonun tertipçileri "kendilerini *şeyh* (mistik)"[12] olarak takdim ediyorlardı, fakat, gerçekte sosyal düzeni yıkıcı fikirlere sahiplerdi. Bu mezhebin liderleri arasında *Pir* Yakûb Bağbânî, Şeyh Reşîd Bulgârî'ye *halife* (vekil) olmuş olan Habîb adlı bir şeyh, Kemâleddîn adlı bir seyyid ve bunlar gibi kişiler bulunmaktaydı. Reşidüddîn nazarında, bunların mutasavvıf kişilikleri, mucizeleri, meleklerle, peygamberlerle ve evliyalarla olan rabıtaları maskesi altında hep eski "Mazdekî tefekkür tarzı" gizli idi. Bu tür fikirler, bazı önemli kişilerin de bu tarikata mensup olduklarının söylenmesi yoluyla halk arasında yayılmaktaydı. Bunlar arasında, İran'da kağıt parayı tedavüle koyan, bednam Sahib-Divân Sadrüddîn benzeri kişiler de vardı. Sahib-Divân'ın kendisinin de bizzat Şey Reşîd Bulgârî'nin talebesi olduğunu söylüyorlardı. Her halükarda bunların tertipleri ortaya çıkarılmış ve liderleri idam edilmişti. Fakat Yakûb Bağbânî'nin taraftarları, bu zamanda İran'da mevcut "Mazdekî"lerin tek temsilcileri değillerdi. 1340'ta yazılmış olan *Nuzhet el- Kulûb* adlı coğrafî eserinde Müstevfî Kazvînî, İsmâilîlerin Alamût kalesinden pek uzak olmayan Mâzenderân'daki Rûdbâr eyaletini anlatırken, buradaki *Bâtınî* güruhlara değinmekte, ardından da kendilerini *Merâgiyân* olarak adlandıran "Mazdekî" inanlı toplulukların varlığından bahsetmektedir. Eğer Schwarz'ın inandırıcı olmayan faraziyesi doğru ise, *Merâgiyân* -Merâgalı insanlar demektir- *Hürremî* hareketinin son bulmasından sonra Azerbaycan'dan kaçan Bâbek yanlılarının torunlarıdırlar. Bu konuda en doyurucu açıklama; "Mazdekî" tanımlamasının, bu zümrelerin toplumsal açıdan aşırılıklarını, gerçek yada hayal mahsulü ibare ve örneklemelerle olsun, vurgulama ve ortaya koyma isteğinden kaynaklanmış olduğudur. Bu ilginç mezhepler tarafından açıkça benimsenmiş olan fikirler hakkında çok az bilgiye sahibiz.

İlhanlı dönemi, İran'ın dini tarihinde çoğu açıdan önem taşımaktadır. İlk olarak, Abbasî Hilafetinin çöküşü Şia'yı güçlendirmiş, buna Sünnî-Şia tartışma ve zıtlıklarındaki azalma eşlik etmiştir. Bu daha çok Sünnî silsileler içinde Şiîliğe temayül besleyen ve *teşeyyü-i hasen* (Şiîliğe "ılımlı yaklaşım") ilkesini benimseyen bazı sûfî çevrelerde görülür. Buna ilaveten Safevî hareketinin selefleri gibi militarist, "Mazdekî" tarzı eskatalojik ve sosyal hareketlenmeler, oldukça yaygın olarak ortaya çıkmıştır. Ve sonuçta sufizm, özellikle doktrinal eğilimler açısından göze çarpar bir yol katetmiştir.

---

[11] Boyle tercümesi, s. 109
[12] Arends tercümesi s. 203